

GYARMATI GYÖRGY

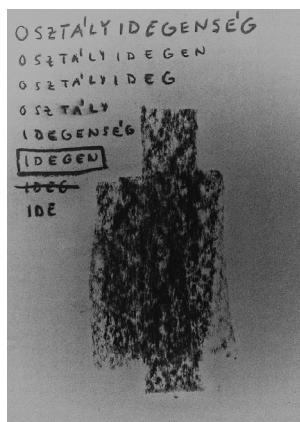
A NOSZTALGIA ESETE A KÁDÁR-KORSZAKKAL

■ A szakmai elemzések természetes jellemzője, hogy a befejezett múltat – lett legyen szó markáns politikai cezúrával elhatárolt közelmúltról akár – történelmi tematikaként vizsgálják. A társadalmi közgondolkodásban vagy a múlt aktuálpolitikai szempontú újrahasznosítása során már inkább relatív az időmérték, és széles – alkalmasint szabados – értelmezési tartományban élhet velünk a történelem. E társbérletben az emlékezet ugyanúgy többretegűen szelektív, mint az amnézia. Ugyanarra a csupasz koponyára – ha ezt tekintjük a történelmi forrásfeltárással hitelesített csontváznak – nagyon különböző arcéleket képes applikálni a memória, az emlékezés és a felejtés plasztikai sebészete. A korszakkal foglalkozó írások némelyike felveti, hogy ha Kádár János az ötvenes-hatvanas évek fordulóján meghal, a múlt század igencsak rossz emléké első emberei között parentálták volna el. Nem így történt. Három évtized múltán – személyének és rendszerének egybeeső temetése idején – kevesen merték volna megjövendölni, hogy regnálásának korszakát idővel majd „nosztalgiával” emlegetik. Ez sem így történt, miáltal újfent igazolódni látszik az ironikus bölcselkedés: „nem tudhatjuk, hogy mit hoz a múlt”.

Esetleges mintavétel milliók családhalmazból

■ Nagyapám az első világháborúban *már*, a második világgégs tűzrakásánál *még* katonaköteles kor-

A dolgozat előadásként – legutóbb – az MTA TTKK Politikatudományi Intézetének 1912. november 22-ei *A múlt jelene – a jelen múltja* című konferenciáján hangzott el, s nem sokkal ezelőtt a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének *Metaszetek* c. online portálja adta közre. „Hagyományos”, nyomtatott formában a *Korunk* teszi közzé először.

„Mondjatok egyetlen olyan »testvéri« országot [...], ahová érdemes lenne emigrálni!”

ban volt. Egy keze idővel már kevésnek bizonyult, hogy előszámálja ujjain a huszadik századi magyar politikai cezurákat vagy annak nevesítőit: Ferenc József, Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós, Szálasi Ferenc, Rákosi Máttyás. 1956 forró őszenek napjaiban szinte egyvégtében a rádió előtt ült. Nagy Imre után az újabb rendszer névadója, Kádár János volt számára a nyolcadik – s egyben az utolsó –, akit „az ország első embereként” lajstromozott. Ő bizony a fent említett „rossz emlékű Kádár”-tudattal hagyta itt ezt az árnyékvilágot. Végiggondolva az első frontra vonulása óta történeteket, lehetett-e bármi oka arra, hogy ne fiatalkori „Ferenc Jóska” éveit tekintse boldog békeidőknek – idézőjel nélkül? Felnőttkorát számba véve – ami 1910-től 1960-ig épp egy fél évszázadra rúgott – nem akadt egyetlen öt évet meghaladó periódus, amikor ne érte volna az országot s alattvalótársainak többségével együtt önmagát is valami újabb sorsfordító megpróbáltatás. A „mostantól minden másképp volt” politikai hiszekegyek előjelváltásai közepette az is nehezen volt kalkulálható, hogy a „kezdhetünk mindent előlről” egzisztenciális kedvezményezettséget vagy diszkriminációs csapást jelent-e az éppen regnáló rendszer horizontján, de akadt fordulat – kiknek egyik, kiknek másik kurzusváltáskor –, hogy „a lét a tét” veszedelme derengett fel.¹

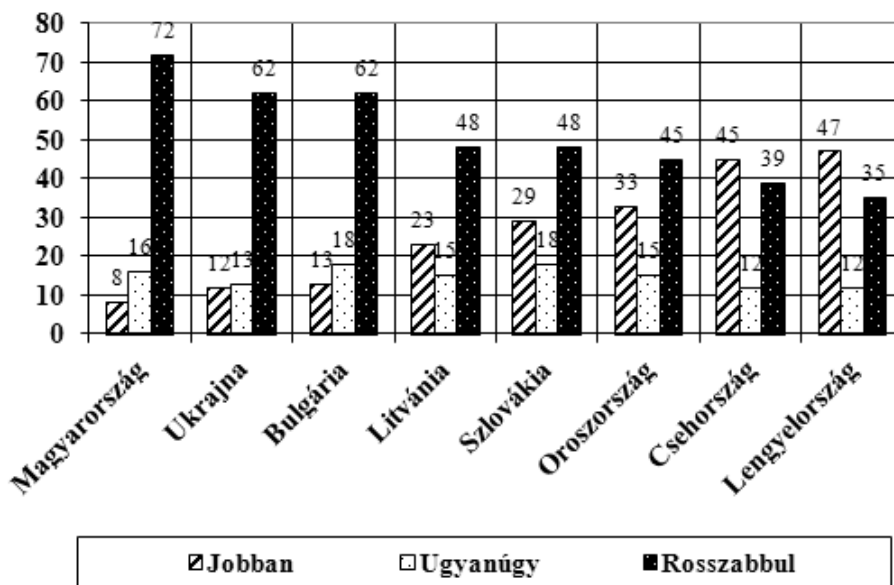
A múlt század húszas éveiben született lánya, fiai – veje és menyei – saját életük „történelmi időszámítását” a világválsággal kezdhették (1929–33). Mindannyian átérték ugyanakkor a Kádár-korszak konszolidáltnak és puha diktatúrájának mondott szűk három évtizedét, sőt mi több, a legutóbbi, 1989–90-es rendszertranszformációt is (nyugdíjasként). Az unokák a második világháborús fordulattól az első öt éves terv nyitányáig orgonasípokként jöttek egymás után a természet rendje szerint. Világra eszmélni 1956 és a Berlini Fal felhúzása közötti években kezdtek. Hatból ketten „csak” középiskolát maturáltak, de ők tudtak/mertek – munkáslakás-hittel – saját házat tető alá hozni. Négyen – régies fordulattal „nadrágos emberek” – diplomások lettek. A kádári új gazdasági mechanizmus – és annak visszavonása – éveiben voltak fiatal pályakezdők, s immár a mába érően, az elmúlt évtizedben lépegették át a nyugdíjogosultság (időközben kitolódott) évkörét. Fiaik, lányaik – a dedunoka-generáció – már a legutóbbi rendszerváltás után végeztek egyetemet mindannyian, s (több diplomával, esetenként több nyelvvél a tarsolyukban) keresik a megélhetéssel kecsegtető munkát. Számukra a gyerekkori népmesei fordulat, „hol volt, hol nem volt” jelen idejűvé aktualizálódott, mert állás bizony „hol van, hol nem van”.² S ha itthon nincs, mennek – mert tehetik, s mert a megélhetésért erre kényszerülnek – külföldre...

A rendszerváltási deficit társadalmi tükre – két évtized múltán (2009)

■ Az előbbi bekezdés három generációjából kerültek ki azok, akik az elmúlt években visszatérően alanyai lehettek a kérdezőbiztosoknak. Az eltérő reprezentativitású felmérések a rendszerváltást fókuszba helyező idősíki mentén faggatóztak hogylétek felől. Arra kérdeztek rá – esetünkben két évtized távlatából –, hogy jobban, rosszabbul vagy ugyanúgy (változatlan „privát” kondíciók közepette) élnek-e, mint a letűnt államszocializmus idején. Ezúttal egy olyan felmérést hívunk segítségül, amelyik néhány más, posztkommunista országot is pásztázott,³ mindazonáltal mondanók továbbra is Magyarországra koncentrálnak.

A közreadott felmérés szerint Magyarországon kiugróan magas, 72% azok aránya, akik magukat a *rendszerváltás vesztesei* közé sorolják, s ennek komplementer oldalán értelemeszerűen kínálkozik, hogy a legkevésbé (8%) helyezik magukat a *rendszerváltás nyertesei* közé. Különösen szembeűnő a magyarországi státuscsoportok meg-

1. diagram
2009-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul él, mint a kommunizmus alatt?

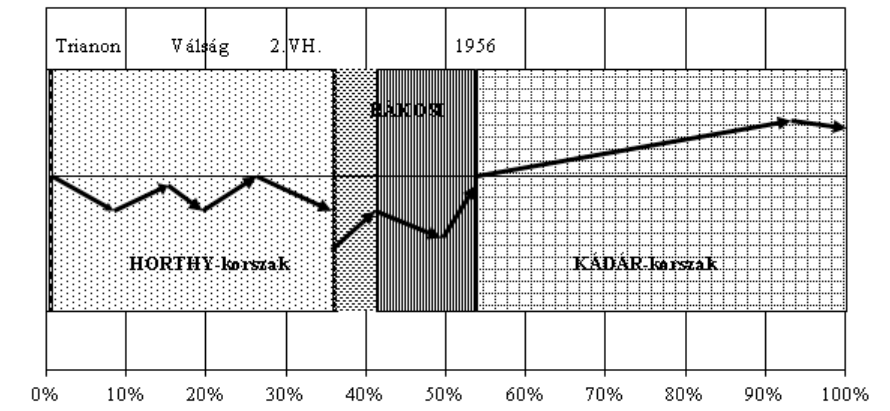
oszlásának aránya a diagram másik szélén elhelyezkedő Cseh- és Lengyelország megkérdezettjeivel összevetve: utóbbiaknál több mint ötször annyian vannak a nyertes csoportba öndefiniálók, s fele körül mozognak a magukat vesztesek közé sorolók.⁴ A nyertes-vesztes megoszlásnak két egymásba fonódó olvasata van. Aktuálpolitikai közelítésben azért sokkoló, mert a rendszerváltás mineműségéről s annak kormányosairól, „az új politikai osztályról” állít ki rossz bizonyítványt. Ennek tükörképe az a „történetinek” maszkírozott magyarázat, mely szerint az ilyen típusú kérdések és azok ilyen – ehhez hasonló – eredményei tanúsítják leginkább a társadalom Kádár-korszak iránti nosztalgiáját. Utóbbira sok minden mondható, az viszont legkevésbé, hogy „történeti” értelmezés lenne. Inkább tanúsítja azt az attitűdöt, mely szerint – a magyar közgondolkodásban legalábbis – a nőkhöz, a focihoz és a történelemhez „mindenki ért”. S tanúsítja azt a sértett politikusi habitust, amely a rendszerváltás egyik minisztere, Szabó Iván keserű kifakadását hívta elő egy kedvezőtlen választási eredmény láttán: „borzalmas tagságunk van!” A Kádár-nosztalgiát emlegető *áltörténeti* – pontosabban mentegetőző, szemrehányó s majdhogynem búnbakkereső – magyarázat ugyanis azt sugallja: „borzalmas társadalmunk van”. Nem gondolnám, hogy így volna. A felmérés tekinthető a rendszerváltási deficit – egyik – társadalmi lenyomatának, de ez is inkább a mából magyarázza a múltat. Az alábbiakban nem e „társadalmi háládatlanságnak” kívánok utánajárni. Sokkal inkább szeretném – spinozai értelemben – *megérteni*, hogy az elmúlt század magyarországi történelmének mely mozzanatai teszik értelmezhetővé a diagramban tükröződő társadalmi beállítódás, közérzület létrejöttét. (Mindenkinek szabad, hát legyen szabad egy történésznek is történészkedni...)

A rövid 20. század és a hosszú Kádár-korszak

■ A történetírásban elterjedt a „hosszú 19. század” fogalma, melyet kronológiailag a nagy francia forradalomtól (1789) az első világháborúig (1914/1918) szoktak számolni. Így a „rövid 20. század” nyitánya az 1918. őszi háború- és birodalomvesztés, míg záró időköre 1989/1990, az államszocializmus „javított kiadásának”, a Kádár-korszaknak a leáldozása. Fentiek alapján a hosszú 19. század közel 130, a rövid 20. század legfeljebb 72 kalendáriumi évet foglal magában. Magyarország rövid 20. századán a továbbiakban ezt a hét évtizedet értem, két kiegészítéssel. Az egyik, hogy e bő hét évtized során összesen kilenc rendszerváltás – vagy azzal felérő rendszerváltási kísérlet – történt. A másik, hogy akinek életútja ennél hosszabbra nyúlt – mondhatnók „három századot érintett” –, az Ajtmatov regénycímét fordítva könyvelhette el: „évszázadnál hosszabb ez a lét”.⁵ Csak saját szakmám nevesebbjeiből patinás lista állítható össze, akik elmondhatták magukról, hogy – gyakorlta hányatot, kacskaringós – életükre visszatekintve nyolc magyarországi rendszer születésének és bukásának lehettek kortársai a 20. században, s kilencedikként láthatták még az ezredvégen újra „próbálkozó demokráciát”.⁶ (Copyright Bibó István.) Ha csupán a historikusok közül ennyi nevesíthető, mennyire rúghat más szakmák, hivatások közismertségre szert tett gerontokráciája, és mekkora lehet a nem jegyzett nevű, de még 1990 után is köztünk élő szépkorúak halmaza.

A társadalmat széles körben sújtó megpróbáltatások korábban sem voltak ismeretlenek a magyarhoni történelemben: tatárjárás, török dúlás, német áfium. Ezeknek a pusztításoknak más volt a történelmi algoritmus: országot-népet emésztő két sorscsapás között több generációnyi idő telt el, így a társadalomnak megadatott a soros „istencsapást” kiheverni, szépapáktól ükunokákig újrendezni soraikat, egyénileg és közösségi lében is regenerálódni, közkeletűen ötről hatra jutni. A rövid huszadik század folyamán viszont egy átlagos életút során többször, visszatérően szenvedett el a társadalmi sokaság újabb és még újabb „mohácsokat” úgy, hogy közöttük nem maradt idő regenerálódni. Ebben a történetileg fragmentálódott rövid huszadik században jelent majd relatíve hosszú regenerálódási periódust Magyarországon a Kádár János nevéhez kötődő időszak.

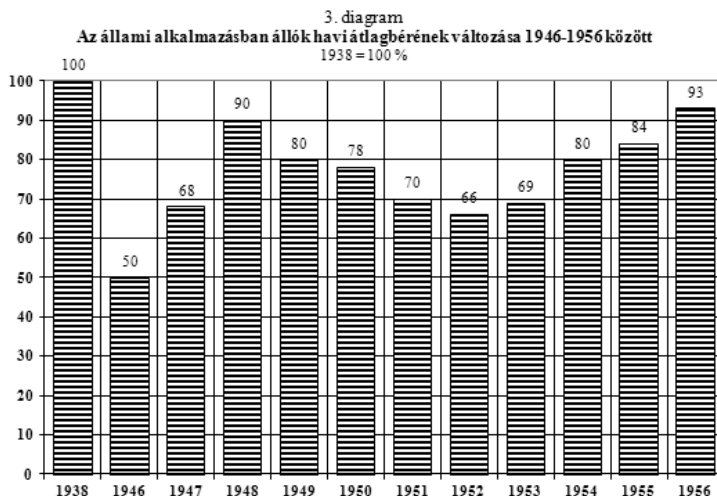
2. diagram
Rezsimek időarányos megoszlása Magyarországon a 20. században -
éltívó-trenddel

□ KárolyiM ■ KunB □ HorthyM ■ SzálasiF ≡ Koalíció ■ RákosiM 1956Okt. □ KádárJ

A második diagramon időtartamuk arányainak megfelelően követik egymást a 20. századi magyar politikai rezsimiek.⁷ Ezek többnyire végletesen tagadták azt, amit éppen leváltottak, s ebből ered „hasonlóságuk” is: minden egyes rendszerfordulathoz elmaradhatatlanul társult az éppen felülkerekedő új berendezkedés önigazolását célzó ilyen-olyan elszámoltatás: B-lista, számon kérő szék, nemzetvédelemnek magyarázott népirtás, népbíráskodás, „népítélet” vagy éppen osztályalapúnak mondott tömeges diszkrimináció. A kollektív emlékezetben manapság még fel-feltűnik a „csengőfrász”, de azt kronológiailag megelőzte a történelmi emlékezet homályába vesző „csendőfrász”. A vörös-, fehér-, barna terror váltógazdaságát, a kakastollat ávósmundérra cserélő fordulatokat elszenvedőként megélve – már akinek a túlélés megadatott –, a politikai névtelenek sokasága többnyire azt konstatálhatta a század első felében, hogy a rendszercserék szériája inkább csak csöbörből vödörbe „másállapotot” hozott számukra. Az egymást rapszodikusán kergető rendszerek e számon kérő algoritmusára négy évtizeden át követhető, egészen az ötvenes évek végéig – a Kádár-korszak restaurációs megtorlásáig –, miközben már átléptünk a század második felébe.

A rövid század közepe az időskálán Nagy Imre első miniszterelnökségére, ezen belül 1954-re tehető. Történelmi véletlen ugyan – mert sem annak alakítói, sem passzív részei nem tudhatták –, de az ún. „új szakasz” húsz hónapja megélhetéstörténeti közelítésben egy nem pontszerű „fordulópontot” jelentett a társadalom nagyobbik hányadának. Ha az 1918–1953 közötti időszakban követjük nyomon az életnívó (mindig torz) átlagának mozgását, hullámvasútra emlékeztető emelkedések, lejtmenetek váltakozása volt jellemző. Az első háborús összeomlás, a trianoni veszteségek, a jótételi kötelezettség terhe és – mindhármukkal összefüggésben – a nagyarányú infláció 1924-ig eltartott. A Bethlen István miniszterelnök nevéhez kapcsolt konszolidáció évtizedében már csak öt év volt hátra, hogy a megváltozott összetételű „trianoni társadalom” regenerálódjon valamelyest, mígnem kitört a nagy gazdasági világválság. Nekünk perifériális fuvallata is elég volt ahhoz, hogy újra milliók egzisztenciája kerüljön meg vagy omoljon össze – döntő hányadában az egyébként is permanensen szűkséget szenvedők köréből. Ebből csak az újabb háborúra készülési fegyverkezési konjunktúrája segített magunkra találni – időlegesen –, mert amit nyertünk (nyertünk?) a revíziós vámon-vágyon, az mind odalett a világháborús réven. Sőt még annál is több. A társadalom közel tizedének pusztulása mellett a nemzeti és magánjavak prédává válásán túl a maradékból a megmaradtaknak kellett kiizzadniuk újra a vesztesre kirótt jótételt. Ezzel ismét átléptünk a második világháború utáni időkre, aminek megidézéséhez egy újabb diagramot hívok segítségül.

A világháborúban megvert ország megtizedelt-megtiport társadalma tényleg lenyűgöző „újjáépítést” és önreparálási erőfeszítést mutat fel az 1945–1948 közötti években. (Van, aki ezt a helyreállítási boomot – visszatekintő európai összevetésben – keresztelte el „magyar csodának”.⁸) Statisztikai adatokkal – megint csak átlagosan – ez ki is mutatható. De ehhez az kellett, hogy az 1946. évi valutastabilizáció közepette az utolsó békeév (1938) szintjének felére redukálják az új forintban kínált (átlag)keresetet. A talpra állás innét számítandó, s ezzel együtt becsülendő meg az a teljesítmény, hogy 1948-ra elértük a tíz évvel korábbi (utolsó békeév) standard 80 százalékát. Majd következett az újabb fordulat, a nyílt kommunista hatalomátvétel, s társult hozzá többéves nadrágszíj-megszorítás: „nem ehetjük meg ma a holnapra aranytojást tojó tyúkot”. Rákosi Mátyás hagymázás ellenségkeresési – és ellenségtaglalási – hisztériával fűszerezett hadigazdasági terroruralmának első fél évtizedében a társadalom többségének életszínvonala újra visszaromlott a háborút követő általános nélkülözés közelébe. Nem csupán a Horthy-korszakbeli nívóra, hanem a kommunista hatalomátvétel előtti részleges regenerálódás elért szintjére is békaperspektívából tekinthetett fel a kortársak többsége.⁹

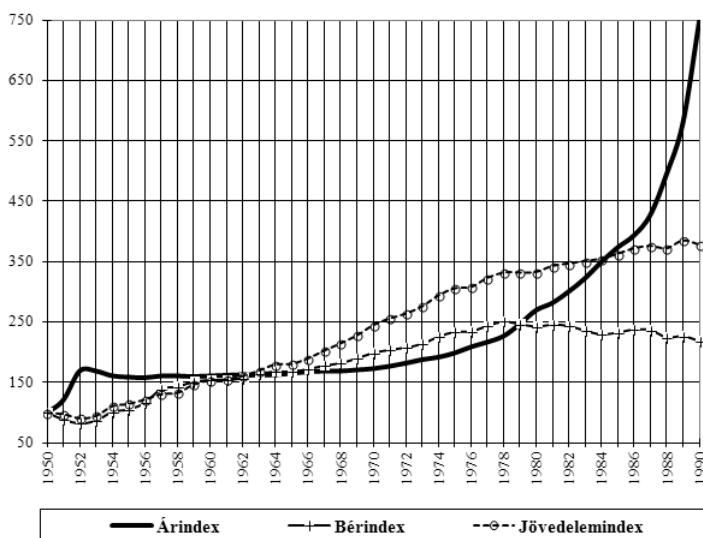
Ezután érünk el a fentebb már említett „új szakaszhoz”, a 20. század félidejéhez s egyúttal a társadalom megélhetési hullámgörbéjének – statisztikailag mérhető – történelmi fordulópontjához. Winston Churchill – utólag és nagyvonalú általánosítással – summázta úgy a második világháborús fordulatot, hogy „El-Alamein előtt nem arattunk győzelmet, El-Alamein után nem szenvedtünk vereséget”.¹⁰ Ugyanilyen nagyvonalú általánosítással mondható, hogy a magyarországi életszínvonal a „trianoni” századelőtől 1954-ig – többnyire ötéves időszakaszokra töredevezve – hektikusan le s fel rángatózott, 1954 után viszont közel három évtizeden át nem csökkent. E hosszú távú előretökéléssel korántsem akarunk átsiklani az 1956-os kettős fordulaton, a forradalmon és a bukását követő újabb véres megtorlással elegyített restauráción. Már csak azért sem, mert a Kádár-korszak nyitányának Janus-arcú – „mézesmadzag és korbács” – politikájából ezúttal az első összetevő segít megvilágítani az imént történelmi fordulatként említett életnívó-emelkedés faramuciságát. Nevezetesen azt, hogy ha az éppen lezajlott – akkor hivatalosított terminussal – „ellenforradalom kártevősei” valóban olyan mértékűek voltak, mint amilyenek azt a propaganda hirdette, ugyan miből tellett 1957 elején rögtön nagyarányú, 19–27 százalékos általános fizetésemelést foganatosítani.

Az ország lakóit a megtorlás kibontakozása közepette „pénztárcáján és hasán keresztül” pacifikálni igyekvő politika nem volt eredménytelen. Hosszabb távon szemlélve pedig ezzel az aktussal jutottak (végre) oda a bérből és fizetésből élők milliói, hogy keresetük két évtized után újra elérte a világháború előtti utolsó békeév szintjét, az 1938-as megélhetési rátát. A fentebbi (3. számú) diagram hullámvasútja az évenkénti változásokat követve szemlélteti, hogy a Rákosi-korszak hadikommunista és üldözési mániás terroruralma egy teljes évtizeddel késleltette – halasztotta el – a háborúkra történelmi algoritmusként következő társadalmi regenerálódás lehetőségét. Mert – félreértés ne essék – itt sincs még szó a kommunista önlegitimáció népboldogító axiómájának beteljesüléséről. A volt uralkodó osztályokat – azok javait elkönfiskálva, vagyonukat eltékozolva – eltüntették ugyan, de a szocialista rendszer saját bázisának tartott „dolgozó tömegek” legfeljebb azt konstatálhatták, hogy előbb jutottunk ’56-ra, mint ötről hatra: legfeljebb ugyanott kezdünk tartani, ahol már voltunk – két évtizeddel ezelőtt.¹¹ Mindenesetre ez már annak a századunkban leghosszabb – negyedszázados – regenerálódási időszaknak volt a nyitánya, amilyen a honi társadalom egymást váltó generációinak korábban soha nem adatott meg. Lássuk immár, hogy milyen is volt az a konszolidált „hosszú Kádár-korszak”, s hogy mennyiben tértek el a – társadalmat leginkább érdeklő – megélhetési viszonyok a korábbiaktól.

A „hosszú Kádár-korszak” mint tartós társadalmi regenerálódási ciklus

■ Az egymást számon kérő, megtagadó abcúgolással váltó politikai rendszerek mozaikosan töredezték a társadalom – többnyire még tradicionális, többgenerációs nagycsaládi rendben együtt élő – történeti folytonosságát is. A rövid huszadik század egészét tekintve nemhogy négy évtized – a magyarországi államszocializmus jelenvalósága – számít hosszú időtartamnak, hanem annak már akár a fele is. A 4. *diagram* 1950–1990 között követi nyomon a bérek és a jövedelmek változásait, s a szintén változó árindex hozzájuk rendelésével jelzi azok mindenkori „statisztikai” vásárlóértékét. Ennek első éve szinkronban vannak a már korábban leírtakkal. Az ötvenes évekbe lépve, a hidegháború és Rákosi pártfőtitkárságának „jégkorszaka” a társadalom többsége számára újabb „öt szűk esztendő” kiszolgáltatottságával köszöntött be. Sztálin halála után az ehrenburgi „olvadás”¹² azzal kecsegtetett, hogy megfordulhat a nélkülözés trendje. De még csupán arról lehetett szó, hogy a kommunista hatalomátvétellel 1948 után elakadt posztvilágháborús regenerálódás mégiscsak folytatódhat, s – visszautalva a 3. *diagramra* – 1957-re tehető az 1938-as megélhetési szint (statisztikai) utolérése. A diagram 1954–1962 közötti éveire pillantva jól látható, hogy a bér és a jövedelem közelíti ugyan az árindexet, de egyelőre „alulról kapaszkodik utána”. Ne feledjük, ezekben az években Rákosi előbb még „a Sztálin nélküli sztálinizmus” életben tartásával próbálkozott, mígnem 1956-ban mégiscsak menesztették, amit gyors egymásutánban követett a nemzeti-demokratikus forradalom, annak bukása, majd a kádári restauráció, azaz: ellentétes előjelű és cunami erejű társadalmi-politikai fordulatok gyors egymásutánja. Utóbbi részeként viszik keresztül az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a mezőgazdaság szinte teljes egészének kollektivizálását. Az egy évtizeddel korábbi brutalitásából helyenként már alább adó téveszesítés újabb hulláma lényegében felszámolta a kommunista axióma szerint rendszeridegen paraszti magángazdálkodást. Mondhatnók úgy is, hogy míg Rákosi nyolcvényi terroruralommal is csupán felében-harmadában tudta keresztül-

4. diagram
Az egy főre eső bérek, jövedelmek, illetve a fogyasztói árak
változása Magyarországon, 1950-1990 között. (1950=100)

erőszakolni az államszocializmus e rendszerelmét, Kádár ezt – „jössz vagy viszlek” know-how alkalmazásával – fél évtized alatt abszolválta. Ezzel viszont már az alattvalók (szinte) egésze vált egzisztenciálisan státusfüggővé. Ezt a stációt, a *társadalom államosítását* rögzíthette úgy az egyeduralkodó MSZMP 1961-ben, hogy elvégeztette „a szocializmus alapjainak lerakása”.

Megélhetéstörténeti nézőpontból ekkortól számítható a Kádár-korszak „két jó évtizede”. A 4. *diagram* trendvonalai azt mutatják, hogy a bérimdex 1979-ig, a jövedelemindex pedig egészen 1984-ig meghaladta az árindexet. Azaz, a társadalom keresőképes többsége minden évkörben egy csipetnyivel többet tudhatott saját háztartásában, mint amennyi a közvetlen napi megélhetéshez nélkülözhetetlen volt. Ezzel párhuzamosan teljesedett ki az állami paternalizmus szociális ellátási köre. Önálló egzisztenciájának elvétele fejében a szövetkezeti parasztság is részesévé lett a társadalombiztosítás egészségügyi rendszerének és az öregségi nyugellátásnak (a tsz-tagoknak ekkortól valóban fizetett ún. földjáraadék mellett). A hatvanas évek elején szűnik meg a velük – mint „maszekokkal” – szembeni kollektív diszkrimináció gyermekeik felsőfokú (egyetemi, főiskolai) továbbtanulása esetén, s ugyanekkor oldják fel ezt a hátrányos ideológiai-politikai megkülönböztetést az értelmiségi családból („x” ikszesek) felsőoktatásba jelentkezőkkel szemben. A hatvanas-hetvenes évtized fordulójától vezetik be és bővítik fokozatosan az alkalmazásban álló nők szülési-anyasági szociális ellátását (GYES) és a nyugdíjkorhatár gyerekszámától függő kedvezményét.

A kommunizmus projekt sztálinista archetípusához képest – amit Rákosi mindvégig hektikus (konszolidálatlan) rendszere próbált Magyarországra erőltetni – a Kádár-korszak mássága három pilléren nyugodott, s alighanem ettől vált hosszú évtizedekre konszolidált rendszerré.

a) *A korábban nyíltan brutális politikai diktatúra mérséklése*. Az államosított alattvaló státust elfogadó, túlnyomó többséget jelentő társadalomhánnyaddal szembeni – a Rákosi-korban naponkénti – oktan vegzálások nagyarányú mérséklődése. Leegyszerűsítve ezt fejezte ki egyfelől az „aki nincs ellenünk, az velünk van”, másfelől az úgynevezett 3T, a „támogatott – túrt – tiltott” politikai szlogen.

b) *A szocialista „bővített újraelosztás”*. A teljes körű foglalkoztatás keretében mindvégig alacsonyán tartották a béreket, azzal együtt, hogy azok hosszú időn át kiszámíthatóan emelkedtek. Ez volt az elemi megélhetési alap, amit szociális juttatások sokaságával bástyáztak körül. Gyerekszámától függő családi pótlék mellett ingyenes bölcsődék és óvodák; a kötelező, de alacsonyán megszabott társadalombiztosítási hozzájárulás fejében „ingyenes” betegellátás; minden szinten tandíjmentes oktatás; kedvezményes munkásszálló, illetve kollégiumi lakhatás, utóbbiaknál szociális és/vagy tanulmányi ösztöndíj; kedvezményes és tömeges szakszervezeti és/vagy vállalati üdülés; foglalkoztatás közepette megszerzendő szakképesítéshez, diplomához járó munkaidő-kedvezmény és/vagy tanulmányi szabadság; a kedvezményes bérlakáshoz jutás különböző formái, illetve kedvezményes – hosszú lejáratú és alacsony kamatszintű – állami lakásépítési kölcsön (gyakorta majdhogynem kamatmentes munkahelyi kölcsönrel kiegészítve).

c) *Privát tevékenységi formáknak az államszocializmus praxisába szerveződése*. Az elsődlegesnek tekintett (állami) „szocialista tulajdon” mellett a konszolidált Kádár-korszak intézményesített kiskapukkal – előbb túrt kategóriaként, majd egyre inkább a rendszer működési mechanizmusába szervezítve – legalizálta a (korlátozott) magántulajdont. Ezek eleinte önállóság- vagy tulajdonpótlékok voltak, idő múltával viszont fontos elemek lettek az ún. kádári „nagy kompromisszum” fennmaradásának. Közülük legkiterjedtebb és legemlékezetesebb a *háztáji parcella* – eredetileg a termelőszövetkezeti tagoknak, később az agrárgazdaságok alkalmazotti státusú foglalkoztatottai számára is. Ide sorolható a *hétvégi házak* egy része – főként a Balaton mel-

lett és más üdülőövezetekben.¹³ A háztáji termelvényeknek – a saját fogyasztás mellett – egyre komolyabb szerepe lett a városi háztartások élelmiszerellátásában, a frekventált helyen lévő víkendházaknak pedig az elégtelen szabadidős férőhelyhiány pótlásában úgy, hogy az ezzel foglalatосkodók számára mindkét esetben számottevő jövedelemkiegészítést jelentett. Míg az előbb említett két változat magántulajdon alapú volt, a *mellék- és másodállások* egyre terebélyesedő rendszere a saját munkakerő/tudás bővített áruba bocsátását jelentette a hatvanas évek második felétől, majd a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától ezek zöme is intézményesült az ún. vállalati – majd azon kívül is létrehozható – *gazdasági munkaközösségek* (gmk) különböző formációiban. Ezek együttesen alkották a *második gazdaságot*. Azon lehet vitatkozni, hogy az említett tulajdon-, illetve pénzkereseti formák beilleszthetőek-e az államszocialista rendszerparadigmába vagy sem. A sztálinista, „rákosista” archetípusba aligha, a Kádár-korszak Magyarországon viszont szerves részei lettek a „létező szocializmus” működtetésének és a „részlegesen önfenntartó” kvázi-piaci társadalmi megélhetésnek. Az újabb szemléletű kommunizmus-kutatás egyik formuláját kölcsönözve azt is mondhatnók, hogy a magyarhoni államszocializmusnak a Kádár-korszakban lett „szocialista tartalma” (is).¹⁴

Itt érünk el a rendszerkronológiában a múlt század nyolcvanas éveire. A fentebbi 4. *diagramon* nyomon követhető, hogy az árindex egyre meredekebben emelkedik, s elszakad előbb a csökkenő bér-, majd a stagnálónak váló jövedelemindextől is. Ez volt a fokozatosan adósságszpirálba forduló külső állami eladósodás évtizede. Közelebbről vizsgálva viszont inkább egy sajátos rendszerparadoxon mutatkozott: az állam külföldi eladósodásának növekvő mértéke nem fordult át – nem hátrították át – „társadalmi eladósodássá”. Összességében a korábbi „két jó évtizedhez” képest a társadalmi megélhetés-javulás, a gyarapodás íve kisebb emelkedésszöveget, illetve stagnálást mutat a harmadik évtizedben. Csak két példát említve: a magánháztartásokban mind a lakásépítés, mind a gépkocsibeszerzés „kiemelt nagyberuházásnak” számított ekkoriban. Miközben a nyolcvanas évtizedben látványosan csökken az állami lakásépítés, az ún. önerős fészekrakás révén teljesül a tervezési lakásépítési program. A magángépkocsik száma Magyarországon 1980-ban lépte túl az egymilliót, s 1990-re – a hanyatlás évtizedében – megkétszereződött. A rendszer összeomlásakor kétmillió magánautó futott – vagy éppen dőcögött – meglehetősen rossz útjainkon. A hatvanas-hetvenes évek szocialista bővített újraelosztása után a mindinkább elterjedő „bővített önkiszákmányolás” – a második gazdaság vagy közületi másod-, harmadállások – révén szerzett jövedelem kínált lehetőséget arra, hogy az állam külső eladósodását és a makrogazdaság recesszióját a társadalom zöme legalábbis késleltetni, mérsékelni tudta saját „civil” szférájában. (A magánszféra pauperizálódása – főként az összeomlás előtti három-négy évben – azok körében mutatható ki, akik az állami vállalatok „leépítési” programjának részeként kerültek utcára, holott egyedül ez biztosította egzisztenciájukat. A szegénységi küszöb környékén – vagy az alatt – élők korábban is csak fehér hollóként voltak a második gazdaság haszonélvezői, és ekkor sem tudtak oda átváltani.)

A társadalmi regenerálódás „időmértéke” és a szocialista bővített újraelosztás kamatainak késleltetett behajtása

■ A Kádár-korszak utolsó három évtizede – a rövid 20. század 40 százalékát kitöltve – érdemleges társadalmi megújítás, látványos politikai fordulat nélküli regenerálódási időszak volt. Ennek „időmértéke” akkor becsülhető fel, ha összevetjük a két előzményének számító – virtuális – „harmincéves háborúval”, lett legyen szó akár az 1918-

tól 1948-ig, akár az 1928-tól 1958-ig terjedő három dekádról, amikor öt-öt antagonisztikus rendszerváltó fordulat számolható össze, s a társadalom zöme válsággazdasági és/vagy háborús dúlásoknak volt kárvallottja. Ezek visszajáró kiszolgáltatottságához képest volt politikailag nyugodtabb, társadalmi nézőpontból kiszámíthatóbb – alkalmasint saját életút-stratégiát és életmódváltást is lehetővé tevő¹⁵ – a Kádár-korszak, ahol a munkavállalási kötelezettség különböző nívón bár, de tartós elemi létbiztonságot kínált és (ehhez kötötten) nyugdíjjal fedezett öregkorral kecsegtetett. (A rendszerkritikákban visszatérően és jogosan szóvá tett ún. „kapun belüli munkanélküliséget” a közületi szférában és a második gazdaságban való többszörös foglalkoztatási igénnyel-lehetőséggel összevetve inkább beszélhetünk keresleti és nem kínálati munkaerő piacról.)

Az érem másik oldala. Kádár rendszere az említett létbiztonságot nem polgári egzisztenciák sokasága, hanem státusfüggő alattvalók tömege számára kínálta. A rendszerszintű paternalizmus tudomásulvétele volt az ára „a holnap (jövőre) akár egy kicsit jobb is lehet”, majd „nyugdíjas ágyban halni meg” konszolidációs mindennapoknak. Kádárt már kortársai is „középutasnak, a kompromisszumok robotosának” tartották, s ez köszön vissza az utókorai értékelésekben is. Ehhez képest inkább társadalompolitikai felfogásának érvényesítésében mutatkozott doktrínerek: az átlagember, „a munkás a szocializmus milyenségét saját boldogulásán méri”. A hangsúly az érvényesíteni próbált törekvésen van, mert e posztstálinista paradigma lett a Kádár-kori államszocializmus rendszercsapdájának egyik előidézője azáltal, hogy ez a társadalompolitikai irányelv akkor is érvényben maradt, amikor az ország mindinkább eladósodott, s az egymás után felvett hitelek nyomán egyre kevésbé tűnt túlzásnak, hogy „a létező szocializmust ideológiai ellenlábasa, a kapitalizmus finanszírozza”.¹⁶ A kapitalizmus történeti leírásából ismerhető bővített újraeltermelés a konszolidált államszocializmus kádári gyakorlatában „bővített újraelosztással” transzformálódott – egy idő után úgy, hogy a termelés pizaci hozama nem fedezte a redisztribúciós tételeket. A külföldi hitelek egy részét viszont az állami újraelosztás csatornáin átszivárogtatva próbálták „örizni” az életszínvonalat. Noha a csak bérből és fizetésből élők számára ez is nadrágszíz-megszorítással járt, Kádár rendszere abból következően maradt a hanyatlás évtizedében is „konszolidált”, számottevő politikai zavargásoktól, kiterjedt társadalmi elégedetlenség-demonstrációktól mentes, mert az állam által kötelezően teljesítendő adósságszolgálat terheit ostyába csomagolt pirulaként – mintegy alattvalói kamatmoratóriumot érvényesítve – adagolta.

Holott a rendszer „kamataival” Kádárnak is volt már dolga. Az ötvenes évekbeli előzményekre visszatekintve maga szólt arról az MSZMP KB 1958. decemberi plénumán, hogy „drága és súlyos kamatokat kellett fizetni ebben az időszakban korábbi hibákért. [...] Meg kellett fizetnünk a kamatokat a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolásáért, meg kellett fizetnünk a kamatokat az önkéntesség megsértéséért, meg kellett fizetnünk a kamatokat a helytelen, rossz árpolitikáért.”¹⁷ Harminc évvel később, a korszak alkonyán legalább annyira szorító volt – 1975 és 1990 között ötszörösére nőtt – a felhalmozott effektív adósság, miközben az látszott felderengeni a politikai horizonton, hogy azt már inkább egy rendszerváltással lehetne „megváltani”.

Magyarország konvertibilis külső adósságállománya 1975–1990 között								
	1975	1980	növekedés %-ban	1985	növekedés %-ban	1990	növekedés %-ban	növekedés 1975–1990 %-ban
összes adósság*	3,9	9,1	233	14	153	21,3	152	546
egy főre eső adósság**	369	850	230	1326	156	2057	155	557
*milliárd USA \$					**USA \$			

■ Nem így történt. Financialis, megélhetési szempontból – legalábbis a társadalom nagyobbik hányada számára – nem. Ezt tükrözi a dolgozat elején idézett közvéleménykutatás eredménye (1. diagram). Kádár rendszerének hátrahagyott adóssága az időközben megtapasztalt – és a tranzitológia művelői által leírt – *transzformációs veszteséggel* együtt szakadt a túlélő társadalom nyakába.¹⁸ Úgy tűnik, hogy mindmáig fizetjük az államszocializmus fél évszázada – ezen belül a Kádár-korszak – kamatait. Csakhogy az utóbbi a társadalom többségének adott esélyt a század első felében visszatérően elszenvedett és kiszámíthatatlanul rapszodikus megpróbáltatások – emberi életúttal mérve – hosszúnak is mondható kompenzálására. Ugyanezen többség nézőpontjából még csak „jólétnek” se nevezném a mindennapos nélkülözések fokozatos feledhetőségét. Inkább beszélhetünk a – gyakorta megtöbbszörözött – munkával elérhető, szükségget már nem szenvedő megélhetés biztonságáról, amely egyszerre kecsegtetett nyugdíjas öregséggel és a fiak, unokák generációjának is egzisztenciát kínáló „jövővel”. Szó se róla, Kádár mindezt – a kezdeti „nemzeti egybepofozás rendszere” után – alattvalóknak szánt paternalista kegyúri adományként nyújtotta. Az alattvalóságot és a rendszer paternalista velejét manapság aligha sírja vissza bárki. Ennyiben a Kádár-rendszer iránti nosztalgiát emlegetők alighanem konfabulálnak, sőt – akaratuk ellenére – gondolati-logikai „öngólt lőnek”, mivel az államszocialista puha diktatúra „rendszer-specifikus” jellemzőjévé magasztosítják a tartós munkabiztonságot és az ezáltal elérhető kínládásmentesebb megélhetést. Ami – „történelem alulnézetből” szemlélve – nem volt más, mint a század első felében visszatérően elszenvedett zord idők utáni békésebb, társadalmi regenerálódást lehetővé tevő periódus.

A magát a rendszerváltás vesztesének érző 72 százalékos társadalomhányad megékkentő. Még akkor is sokkoló az arány, ha szubjektív közérzetet jelenít meg: így is két évtizednyi permanens rendszert váltó politika hozadékának mutat görbe tükröt. Sőt mi több, nem csupán azoktól vonta meg – milliós nagyságrendben – a megélhetés kiszámíthatóságát, akik ténylegesen elvesztették egzisztenciájukat, hanem azokat a keresőkorú milliókat is folytonos bizonytalanságban (és öregkori perspektívtalanságban) tartja, akiknek ma éppen (még) van munkája. Nem szólva az időközben felcseperedett új generáció azon hányadáról, akik még pályakezdőkként sem tudták magukat kipróbálni „a munka világában”. Ilyen értelemben a rendszerváltási deficit immár demokráciadeficitként látszik tartósulni, mert saját helyzetükön túlmenően az ország számára is „kockázati tényező” a diktatúra elboldoguló alattvalóiból képződött demokráciapáriák számossága. Ez nem dicséri a rendszerváltókat, de azon is legkevésbé nekik illik megbotránkozni, hogy a vesztes többség „nosztalgiazik”, mert ez a sokaság a demokráciában lett/maradt kiszolgáltatott kegyelemkenyér-alattvaló.

E tekintetben az aktuális érdekeltségű (politikus), az állampolgári érdekeltségű (megélesi, közérzeti) pozíciók és a múlt elemzésére vállalkozó (történész) kívülállás – illetve a státuskülönbségekből eredő magyarázatok és konklúziók – aligha juthatnak közös nevezőre. Szakmám mezsgyéjét át nem lépve a történeti, történetiszociológiai látószög – és annak az idő előrehaladásából következő – változása kínál valamely fogódzót a „nosztalgiazás” fölötti értetlenkedés feloldására. Ha a rövid huszadik század folyamán kerébe tört sorsokról, „ellopott életekről” kell lajstromot készíteni, akkor az emlékezet „tükör által homályosan” jellemzője kerül előtérbe. A Kádár-korszak felnőtt és felcseperedőben levő nemzedékeinek fölösen elég korábbi „rendszerváltó adomával” vagy éppen szörnyűséggel volt alkalmuk töltekezni a század első feléből – kezdve Trianonnal, a Horthy-korszakon át Rákosi évtizedes ámokfutásáig – saját tapasztalatukból, illetve a családi legendáriumból. A „nemzetismere-ti tantárgyak” ezekről szemérmesen hallgattak ugyan, de attól még a szűkebb-tágabb

családtörténet fordulatai, alkalmasint tragédiái nem csupán ismerhetők, ismertek is voltak, persze „nem nyilvános” tudásként. A század második felét kitöltő Kádár-korszak nehezebb elbeszélhetősége elsősorban 1956 rendszertabu voltára vezethető vissza. A forradalom kibeszélhetetlensége miatt a rákövetkező megtorlások sokasága sem volt pertraktálható – a hivatalos „ellenforradalom” narratíva meg a kutyát sem érdekelte. E krisztusi kort kitevő „szájjár” bőségesen elég volt ahhoz, hogy – meglehetősen keveseket leszámítva – a sokat emlegetett kollektív amnézia valóban jelentős mértékben erodálja a közelmúltat, még akár családi körben is. A politikai forgatókönyvekkel, „sorsbalesetekkel” szabdalta több évtizednyi szükségben élés után nem magától értetődő-e, hogy a parkettás szobáért fizetett luxusadó (igen!) eltörlése, az első televízió megvétele, az első „orkánkabát-vadász” bécsi (szakszervezeti) kirándulás, az első széria kombináltsekrény-sor vagy éppen az első Trabant (Moszkvics, Skoda, Wartburg) sokéves várakozás utáni „megérkezése” lettek jegyzett események a családi *historia domus*okban. A Kádár-korból a múltba révedő szemhatárán talán mégsem oktanul tűnt elő több traumatikus emlékfoszlány, mint azoknak, akik a jelenből visszatekintve próbálják előhívni Kádár-kori kiszolgáltatottságuk toposzait. Az emlékezés eltérő idősíkjai erősen különböző sokkhatás-töltetű periódusokat pásztáznak, s úgy tűnik, hogy ez – a múlt század egészét szemrevételezve – manapság a Kádár-korszak javára billenti a köznapi memória mérlegét.

Történeti nézőpontból számomra egy dolog teszi igazán rejtélyessé ezt a – nem is az – „nosztalgiát”. Ennyire hatástalan lenne a negyvenöt éven át itt állomásozó szovjet megszálló csapatok 1991-es kivonulásáról szóló évenkénti megemlékezés? (Gyanítom, igen.) Büszke magyar függetlenségi öntudatunkkal kalkulálva a „szovjet megszállottak voltunk” memoriternek önmagában kellene csírájában blokkolnia bármifajta nosztalgiagyánús merengést. Vagy talán abból ered ennek figyelmen kívül hagyása, hogy a Kádár-korban – ellentétben a Rákosi-kori erőltetett fraternizáláskampányokkal – nagy szövetségeseink magyarországi alakulatait szó szerint bezárták lakanyáikba, telephelyeikre. Nemzedéktársaim vagy a nálam is több telet megérttek azért tudhatnak egy-egy jobb-rosszabb személyes sztorit mesélni „találkoztam szovjet kiskatonával” címszó alatt, mert azt rendkívülisége miatt őrizte meg az emlékezet. De lehet ennek egy éppannyira köznapi, mint amennyire általánosabb oka is. Krízisszituációkat leszámítva inkább csak az értelmiségiek egy része és a politikai iránt kihegyezett attitűddel bírók együttesen is „törpe minoritása” figyel módszerebben arra, amit magas politikának szoktunk volt nevezni. Konzolidált időszakokban a társadalmi sokaságnak ez aligha napi betevő falat. A Kádár-kor túlnyomó részét meg visszamenőlegesen is ilyennek tartjuk. Kataklizmáktól mentes mindennapjaiban az itt állomásozó szovjet hadsereg éppoly kevéssé tűnt fel a közember életvitelszerű tereiben – mert nem volt ott –, mint a külföldi hitelek felvételéért járó és törlesztésüket intéző bankalelnök, mert ő sem volt a korabeli magyar televízió mindennapos vendége. Holott az államadósság – szóltunk róla – egy idő után inkább volt befolyással hogylétünkre, mint az országunkba telepített szovjet csapatok.

A humanizmus (huszadik századi) apostola címmel megtisztelt Tzvetan Todorov írja egy helyütt, hogy „az emlékezet egyáltalán nem hasonlítható a történetek mechanikus rögzítéséhez: formái és funkciói vannak, amelyek közül feltétlenül választani kell”.¹⁹ Nos ebből most csak a terítéken lévő „nosztalgia” funkciójára reflektálok. A bevezetőben megidézett közvélemény-kutatás egyértelmű kérdésre kapott meglehetősen egyértelmű válaszcsoportot közölt. Miután ez vajmi kevéssé volt kedvező az elmúlt évtizedek rendszerváltó politikaformálóira nézve, ugyancsak funkcionálisan kezdték el féltreagymagarázni, úgy, hogy az a válaszadókat kompromittálja, s ehhez tűnt legkézenfekvőbb „médiumnak” a múlt század bőséges kínálatából a „legutolsó átkos”, a Kádár-korszak. Talán azért, mert nagyapám – boldog békeidő – fiatalságá-

hoz képest a Ferenc József és Kádár János között feltűnt történelmi epizodisták bármelyikének hivatali idejéről nehéz lenne a társadalmi sokaság „jobbban élésére” asszociálni. Ennyi köze van az említett közvélemény-kutatás fogadtatásának a Kádár-korszakhoz és a vele hírbe hozott „nosztalgiához”.

A részletező leírás után talán már megengedhető a leegyszerűsítő összegzés. Az emlékezet univerzumában a regnáló rendszereket a társadalom zöme saját boldogulása függvényében értékeli. A nekik megadott kínálat alapján a rövid huszadik század Magyarországán nem a Kádár-korszak volt jó – az összes többi volt annál is rosszabb.

Nagyapám – és nemzedéktársai – huszadik századi vesszőfutásával kezdtem az elbeszélést, hadd zárjam azt apám „eseti mintavételével”. Fejfája szerint (1920–1997) ő úgy volt e rövid század gyermeke, hogy annak végkifejletét és a „szép új világ” beköszöntét is megtapasztalhatta. A Kádár-rendszer derekán, az ún. mechanizmusreform 1972-es visszavétele után került sorra a Merkurnál, és vezethette haza első (Skoda) kocsiját a külvárosi portára. Utána minden nyáron kempingtúrára indult. Egy szűk évtized alatt végigportyázta anyámmal a környező „testvéri szocialista országokat”. (Albánia kimaradt, a Szovjetunióba pedig – mint mondta – „nem vágott vissza”. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy oda az egyéni turizmus veszélyes volt, hanem az is, hogy ’anno, a Don-kanyarból való hazavergődés közben fagyott el mindkét lábfeje.) A bolgárok „amilyen szegények, olyan vendégszeretők”; a „fejlettebb” csehek és főleg a „németek” (NDK) egyvégtében arról beszéltek, hogy *nálunk* „mindent lehet kapni”. Ugyanez igaz a „jugókra” is – volt a válasza –, miközben ennek az ellenkezőjéről számolt be az egyik évben Erdélyből, a másikban meg Lengyelországból hazatérve. „Mintha némi irigykedés is lett volna a hangjukban” – mondta, de az akkor már általános közhelyek, „gulyás-kommunizmus”, illetve a magyar „legvidámabb barakk” emlegetésére nem emlékszem. Ez inkább lehetett szembetűnő kívülről nézve. Az viszont megmaradt bennem, hogy a mindig nagycsaládi körben elköltött disznótorok egyikén – a zsírsütés másnapra maradt – letorkolta sógorait (nagybátyáimat): „Mondjatok egyetlen olyan »testvéri« országot ti, Tóthok,²⁰ ahová érdemes lenne emigrálni!”

„Kenj mindent rám!” mondta – a városi legenda szerint – az éppen megbuktatott Nyikita Sz. Hruscsov utódjának, Leonyid Ny. Brezsnyevnek a múlt század hatvanas éveinek derekához közeledve. De ettől Brezsnyevnek még nem sikerült „jobb szocializmust” csinálnia. Magyarországi helytartóik mindegyikét túlélve viszont úgy tűnik, hogy apám más konzekvenciára jutott: Rákosihoz képest Kádár az alattvalók sokaságának is élhető szocializmust eszabált össze. A „létező szocializmus” korabeli táborában talán a leginkább élhető, amit még a „rendszerestvér” környező országok halandói, kiségzisztenciái is hasonlóképpen láttak, mert másképp aligha tették volna szavá. Mintha túl sokan lennének azok az apámmal egy húron pendülők, akik – őt is túlélve – úgy értékelik fel a magántörténeti emlékezetben a Kádár-korszakot, ahogyan azt a kortársak tették a szocialista lágér többi barakkjából nézve. Manapság viszont arrafelé nagyságrenddel kevesebben „nosztalgiáznak” saját pártállami közelmúltjuk iránt. A rendszerváltás után a társadalom többsége Európa ezen régiójában is „polgári” státusra vágyik, de egyelőre – történeti okokra visszavezethetően – legálább „kispolgári” köznapi létviszonyokat szeretne a magáénak tudni.

■ JEGYZETEK

1. A világháborúk üszkös terepeiről mindkétszer élve keveredett haza, de közte „a nagy válság próbára tett bennünket, és sokakat megroppantott a rokonságban is” – szölt a szentvelen tényközlés. Első agyvérzését – midőn (több tagban) négyholdnyi földjét akarták eltéeszesíteni – a Rákosi-korszak legzordabb évében, 1952-ben kapta. Ebből még felépült. 1959–60 fordulóján, a Kádár-kori kollektivizálási-tagosítási hullám hozta meg második agyvérzését. Ezt már nem élte túl – de ebben sem volt egyedül generációjában.

2. E többgenerációs családsors köznapian átlagos. Senki nem lett egyik rendszerben sem országos vagy akár csak helyi vezető, ugyanakkor sok tízezer családban súlyosabb és kiterjedtebb volt a rövid huszadik század el-

ső felének nagycsaládi veszteséglajstroma. Másik nagyapai ágon úgy kapott bombatalálót a családi ház, hogy még romjai is alig voltak hasznosíthatók az új (s nem újja-) építésekor, de éppen nem tartózkodott otthon senki. Egy háborús fogság rovására is írható korai halál, egy túlélő fogság és két elfogyott láb a második világháború mérlege: hosszú volt az út a Don-kanyartól hazáig. Két – csak hetekben mérhető – elzárás Rákosi perzeutorainál, majd egy szó szerinti véresre verés 1956 novemberében, a pufajkások tobzódásának hónapjaiban. Végül is „olcsón megúsztuk” volna az ötvenes éveket, ha ezt a sort nem a (már említett) nagyapa földet sirató agyvérzéses halála zárta volna az évtized végén.

3. A Pew Research Center felmérését lásd *Heti Világgazdaság* 2009. 52–53. sz. 7.

4. Az „ugyanúgy” élő *stagnálók* kategóriáját azért nem tartom szükségesnek külön elemezni, mivel annak 6 pontos szóródása (12 és 18% között) a mintavételországek esetében elkönnyvelhető mind a kommunista hozomány, mind pedig az átalakulás egyedi – társadalmi-politikai – jellemzőinek kézenfekvő különbözőségeként.

5. Csingiz Ajmatov: *Az évszázadnál hosszabb ez a nap*. Európa Kiadó, Bp., 1982.

6. Születési időrend szerint: Mályusz Elemér 1898–1989 még határeset, de már nem az A. J. P. Taylor 1906–1990; Fejtő Ferenc 1909–2008; Berlász Jenő 1911 – még ma is él!; Király Béla 1912–2009; Kosáry Domokos 1913–2007; Jakó Zsigmond 1916–2008; Erich Hobsbawm 1917–2012; Georges Duby 1919–1996; Pach Zsigmond Pál 1919–2001; Imreh István 1919–2003; Borbándi Gyula 1919 – még ma is él!

7. Az időarányos megjelenítésben rövidségük miatt csak egy-egy vonal az 1918-as öszirózsás forradalom, az 1919-es tanácsköztársaság. Szálasi 1944-es regnálásának hónapjai, illetve 1956 októbere.

8. Jánossy Ferenc: *A magyar gazdasági fejlődés trendvonala*. Magvető Kiadó, Bp., 1975.

9. Részletesebb elemzését lásd Belényi Gyula: *Válság, 1953*. Históriaantik Könyvkiadó, Bp., 2011; Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. ÁBTAL – Rubicon, Bp., 2011.

10. Winston S. Churchill: *A második világháború*. II. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989. 161.

11. Húsz év manapság és húsz év egykoron. A vizsgálódást indító 2009-es felvetésre visszautalva képzeljük el, hogy a Magyarországról éppen tíz éve (1948-ban) kitiltott Gallup Közvéleménykutató Intézet 1958-ban készített volna egy felmérést a „kalandvágyból itthon maradtak” akkori körében, s a válaszadók zöme – mert „jobbat” nem tudhatott, „rosszabbat” meg nem mert mondani – a közeputas *ugyanúgy* rubrikát preferálta volna, ami (utólag már tudjuk) nem lett volna más, mint a valóságközeli helyzet konstataciója. A korabeli kommunista politikai elit éppúgy végig lett volna sértve még az *ugyanúgy* válaszdömpingtől is, mint fél évszázaddal későbbi kortársaink a „rosszabbal” válaszok dominanciájától. A köpönyegforgató örök agitátor, Marosán György MSZMP KB titkár előbb „ellenforradalmi uszításaként” értékelte volna az 1958-as privát közérzület 1938-cal való párhuzamba állítását, s csak utána ütötte volna meg a guta.

12. Ilja Ehrenburg: *Olvadás*. I–II. Új Magyar Könyvkiadó, Bp., 1955. A regény címe a maga idején változást jelentő szállóigévé, majd korszakjelző metaforává vált.

13. Külön tanulmányt igényelne a hetvenes években lezajlott magántulajdon-újraszabályozás. Az ún. tanács (kvázi állami) bérlakásban élők otthona nem volt sajátjuk, de olcsó bérleménynek számított, ugyanakkor a hétvégi ház saját tulajdon volt, s „Zimmer frei”-ként hirdetett bérbeadása már a magánjövédelmet gyarapította.

14. Böröcz József: *Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista periférián*. Szociológiai Szemle 1992. 3–20; Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995; T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokiveljova: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa: Sztanovljenije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tipa, 1949–1953*. Roszpen, Moszkva, 2002; Bartha Eszter: *A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái*. In: *A sztálinizmus hétköznapijai*. Szerk. Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 15–39.

15. Itt most nem a második világháború után meginduló, a Rákosi-korban kényszer-mobilitással erőltetett életmódváltásra utalunk, hanem arra az inkább késleltetett – és a többedik generációváltással bekövetkező – „önrendelkező” fordulatra, midőn a „falvak átépítése során” a nagyszülék felújított (kitoldott) házaiban a hetvenes években kezdik el lecsérelni a századfordulós tisztaszoba-berendezést, illetve elrendezést. Lásd erről Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina Kiadó, Bp., 2006. 22–45.

16. Gyarmati György: *Politika és társadalom 1945–1989 között*. In: *Magyarország a 20. században*. I. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 246; lásd erről legújabban Kornai János: *Mit mond A hiány és A szocialista rendszer a mai magyar olvasónak*. Közgazdasági Szemle 2012. április. 426–443.

17. Rainer M. János: *Helyezkedés a csúcson*. In: *Ki volt Kádár?* Szerk. Rácz Árpád. Rubicon – Aquila, Bp., 2001. 71.

18. Kornai János: *Transzformációs visszaesés*. Közgazdasági Szemle 1993. 7–8. sz. 569–599; Csaba László: *A rendszerváltás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca?* Közgazdasági Szemle 1999. 1. sz. 1–19; Lóránt Károly: *A magyarországi rendszerváltás ára*. Magyar Nemzet Online (MNO) 2000. június 6. (<http://www.mno.hu/portal/5057>). Letöltés: 2010.07.20.)

19. Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése*. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 7–9.

20. A szűkebb rokonság egyik aza családnevében hordozta a valahai etnikai hovartartozást, de már nagyapám is csak hézagosan értette a szlovákat, használni nem használta. A nagycsaládi összejöveteleken viszont a familiáris évődés – különösen lagzik, keresztelők, torok emelkedettebb hangulatában – elmaradhatatlan része volt az eszmecseréknek.